धात्वर्थविभागयोः निरूपणात्मकमध्ययनम्

टीकारामः दहालः

उपप्राध्यापकः

ने.सं.वि. पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरानम्

tikaram.dahal@nsu.edu.np

DOI: https://doi.org/10.3126/dristikon.v11i1.39173

सारतत्त्वम्

भू वा पठ् इत्यादयः क्रियावाचिनः धातुपाठे पठिताः सकलशब्दानामाधारभूताः धातवः सन्ति । धातुः मूलरूपेण क्रिया तथा नामसर्वनामविशेषणाव्ययपदानां व्युत्पादकः बीजरूपेण परिपोषकश्च वर्तते । व्युत्पादनस्याधारभूतत्वादेव धातोः कृत् प्रत्यये सति कृदन्तपदानि नामादीनि तथा तिङ्प्रत्यये सति तिङन्तपदानि व्युत्पन्नानि भवन्ति । कर्तरि कर्मणि भावे चार्थे धातोः लट्, लिट् इत्यादयः दश 'लकाराः' भवन्ति । कर्तरि लकारे सति कर्तृवाच्यस्य क्रियापदानि कर्मणि लकारे सति कर्मवाच्यस्य क्रियापदानि तथा भावे लकारे सति भाववाच्यस्य क्रियापदानि व्युत्पन्नानि भवन्ति । लकारस्य स्थाने तिबादयोऽष्टादश तिङ्प्रत्यया आदिश्यन्ते । ततः धातोः तिङ्प्रत्ययसंयोजनेन तिङन्तपदानां रचना भवति । एतानि तिङन्तपदानि आख्यातपदनाम्ना क्रियापदनाम्ना च पदविभागेषु प्रसिद्धानि सन्ति । धातोरनेके विभागाः सन्ति । विविधान्नाधारान्नाधृत्य विभागान्नध्येतुं शक्यते । धातोः गणपाठानुरूपम्, व्युत्पादनप्रक्रियानुरूपम्, कर्मग्रहणदृशा तथा इडागमसहिताः सेटः इडागमरहिताः अनिट्रूपेण विभागाः दृश्यन्ते । ते च सर्वे विभागाः कार्यपरकतया विभक्ताः विलोक्यन्ते । प्रथमतः गणपठिताः धातवः आद्यधातोः नाम्नैव स्थापिताः भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिदिवादि-तनादिक्र्यादिस्वादिचुरादयः दश गणेषु निबद्धाः सन्ति । कर्मग्रहणदृशा च धातोः सकर्मकाकर्मकः विभागः शास्त्रेषु व्यवहृतः समुपलभ्यते । रूपायन सन्दर्भे इडागमसहितेन रूपायितः सेट् तथा तद्रहितः अनिट् इति धातोः विभागश्च कृतो विलोक्यते । येभ्यः धातुभ्यः परस्मैदिनः तिङ्प्रत्ययाः भवन्ति ते परस्मैपदिनस्तथा येभ्यः आत्मनेपदिनः तिङ्प्रत्ययाः उत्पद्यन्ते ते चात्मनेपदिनः धातुरूपेण विभक्ताः विद्यन्ते । येभ्यः परस्मैपदिनस्तथात्मनेपदिनश्चोभयविधः तिङः जायन्ते ते च धातवः उभयपदिनः मन्यन्ते ।

शब्दकुञ्जिका : सेट्, गणानुरूपम्, व्युत्पादनम्, व्यापारार्थः फलम्

विषयपरिचय

"डुधाञ्" 'धारणपोषणयोः' इति धातोः औणादिके तुन्प्रत्यये कृते धातुरिति पदं निष्पद्यते । भू वा पठ् इत्यादयः क्रियावाचिनः धातवः सन्ति। सकलपदानामाधारभूतः धातुः मूलरूपेण पदानां धारकः व्युत्पत्याधायकः पोषणकर्ता च वर्तते । धातोः कृत् प्रत्यये सति कृदन्तपदानि तथा तिङ्प्रत्यये सति तिङन्तपदानि व्युत्पन्नानि भवन्ति । कर्तरि कर्मणि भावे चार्थे धातोः लट्, लिट् इत्यादयः दश 'लकाराः' भवन्ति । लकारस्य स्थाने तिबादयोऽष्टादश तिङ्प्रत्यया आदिश्यन्ते । ततः धातोः तिङ्प्रत्ययसंयोजनेन तिङन्तपदानां रचना भवति । तिङन्तपदान्याख्यातपदनाम्ना पदविभागेषु प्रसिद्धानि सन्ति ।

मीमांसकाः फलम्, नैयायिकाः व्यापारं तथा वैयाकरणाः फलव्यापारौ चेति स्वस्वदर्शनानुकूलं धात्वर्थं जगदुः । भूसत्तायामित्याद्यर्थनिदर्शनमपि प्रधानार्थनिर्देशनमेव । वस्तुतः धातवोऽनेकार्थाः भवन्ति । तेऽनेकान् क्रियात्मकान्

भावान् बोधयन्ति । कर्तृकर्मसंख्याकालाः तिङर्थाः सन्ति । वैयाकरणास्तु फलव्यापारौ धात्वर्थौ आख्यातार्थो भावना इत्यामनन्ति । एतेन धातोरर्थविषयकं दर्शनपथगतं वैविध्यमपि स्पष्टतामायाति ।

गणानुरूपेण सेडनिट्रूपेण सकर्मकाकर्मकरूपेण व्युत्पादनदृशा मूलव्युत्पन्नरूपेण च धातोः विभागाः शास्त्रकारैः परिकल्पिताः प्राप्यन्ते । एतेषां विभागानां धातोः सन्दर्भेऽतीव महत्वमावहति । समेषां शब्दानां मूलभूतस्य धातोरर्थस्य विषये मतभेदो दृश्यते । धातोः विभागानां तिङन्तपदव्युत्पादकानां लकाराणां तथा लादेशानां तिङ्प्रत्ययानां च प्रकार-निदर्शनपुरस्सरं परिचयमात्रमुपस्थाप्यते । धातोः धात्वर्थस्य धातोर्विभागस्य विश्लेषणमस्यालेखस्य महत्वपूर्णा उपलब्धिः विद्यते

समस्याकथनम्

धातवः भाषायां महत्त्वपूर्णं स्थानमावहन्ति सकलशब्दमूलभूतत्वेन । धातुत एव पदानि व्युत्पादितानि भवन्ति । तस्मात् धातोः परिचयोपस्थापनपुरस्सरं तदर्थनिरूपणपूर्वकं भातूनां विविधप्रकाराणां समीक्षणकार्यं स्वयमेव महत्तामावहति । धातुविषयकोऽयमालेखः निम्नालिखितासु शोधसमस्यासु केन्द्रीकृतं वर्तते -

क) को धातुः ? कश्च तदर्थः ?

ख) धातोः प्रकाराः कति सन्ति ? के त चे ?

उद्देश्यम्

संस्कृतभाषायां धातूनामध्ययनाध्यापनसम्बद्धा परम्परा दृढतरा विद्यते । स्वयमेवाचार्यः पाणिनिः स्वकीयाष्टाध्याय्याः पूरकरूपेण धातुपाठं निर्दिशति । संस्कृतवाङ्मये समुपलब्धानां धातूनामनेके प्रकाराः सम्भवन्ति । अत्र तु धातूनां परिचयोपस्थापनपूर्वकं विविधान्नाधारान्नाधृत्य तेषां प्रकाराणां निरूपणपूर्वकं तेषां परिचयोपादानमेवास्यालेखस्य महत्वपूर्णमुद्देश्यमस्ति । आलेखोऽयं निम्नालिखितेषूद्देश्येषु केन्दीकृतं वर्तते -

क) धातोः परिचयोपस्थापने तदर्थपरिशीलने च,

ख) धातोः प्रकाराणां निदर्शने तथा तेषां परिचयोपादाने ।

अनुसन्धानविधिः सीमा च

पुस्तकालय एवाध्येतृणां कृतेः ज्ञानस्य भाण्डागारमस्ति । धातूनां परिचमुपस्थाप्य धातोः प्रकारामन्वेषणं विश्लेषण्ञ्चात्र विधीयते । तस्माद्धातोः विभागानां निरूपणाय पुस्तकालयतः एव सामग्रीसङ्कलनं विधीयते । धातुविषयसम्बद्धानि विविधानि पुस्तकानि पुस्तकालये प्राप्यन्ते । तस्मादनुसन्धानकार्यं सम्यक्तया समापयितुं सामग्रीसङ्कलनाय मूलरूपेण पुस्तकालयस्योपयोगो विहितः वर्तते । स्थापितानां सिद्धान्तानामाधारे तुलना-विश्लेषण-व्याख्या-आगमन-निगमन-कार्य-कारणविधीनां चोपयोगो विहितः विद्यते । शोधकार्येऽस्मिन् द्वितीयकस्रोतसः प्राप्तसामग्री-विश्लेषणस्याधिक्यं विद्यते । सहजतया बोधनाय वक्तृविवक्षाधीनेषु वाक्येषु प्रायः सन्धिर्न कृतः । धातोः धात्वर्थस्य तथा धातोः विभागानां निरूपणात्मकमध्ययनमेवास्याध्ययनकार्यस्य सीमा वर्तते ।

पूर्वकार्यसमीक्षणम्

क) "सर्वं च नाम धातुजमाह नामानिआख्यातजानीति व्याकरणे शकटस्य तोकम्" इत्याद्युक्तेः धातुरेवः सर्वशब्दमूलमिति निश्चीयते (पतञ्जलिः, ३।१।३) ।

ख) आचार्यः पाणिनिश्च भूवादयो धातवः (पा.सू १।३।१)सूत्रेण धातुसंज्ञां निर्दिशति ।

ग) कौण्डभट्टादयः फलव्यापारौ धात्वर्थौ आख्यातार्थो भावना इत्यामनन्ति (भट्ट, पृ.२२) ।

घ) मीमांसकेषु मण्डनमिश्रो फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थ इति ब्रवीति ।

ङ) फलमात्रं धात्वर्थो आख्यातार्थो भावना इति प्रभाकरः ।

च) पाणिनेः एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पा.सू.७।२।१०)सूत्रम् इडागमं निषिध्य सेट् अनिट् रूपेण धातून् विभजति।

छ) लः कर्मणि च भावे चकर्मकेभ्यः (पा.सू. ३।४।६९) इति पाणिनेः सूत्रम् लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि कर्मणि तथाकर्मकेभ्य कर्तरि भावे च विधाय सकर्मकाकर्मकरूपेण धातून् विभजति ।

ज) प्रौढमनोरमायाम् अर्थवत् सूत्रे ऽथर्वणः प्रातिशाख्यस्योद्धरणम् 'को धातुः, कः प्रत्ययः किम् प्रातिपदिकम्' इत्यादिश्च समुल्लिखितं विद्यते (दीक्षित, पृ. २७२) । एतेन धातोः भाषातत्वरूपेण वैदिककालादेव प्रसिद्धिरासीदिति सिध्यति ।

एतैः पूर्वविहितकार्यैः धातोः स्वरूपाणाम्, प्रकारनिरूपणे आधारभूतानां तत्वानाञ्च स्पष्टतरं स्वरूपमुपस्थितं भवति । तदेवास्यालेखस्य समीक्षणात्मकः विषयः विद्यते । एभिः पूर्वकार्यैः एकत्रैव भाषायामतीव महत्वपूर्णं स्थानमावहतस्य धातोः स्वरूपस्य धात्वर्थस्य तथा प्रकाराणां च निरूपणमत्र विहितमस्ति ।

विश्लेषणम् तथा प्राप्तिश्च

धातोः परिचयः

दधति शब्दस्वरूपान् इति विग्रहे "डुधाञ्" 'धारणपोषणयोः' इति धातोः औणादिके तुन्प्रत्यये कृते धातुरिति पदं निष्पद्यते । सर्वेषां शब्दानां, सर्वेषां क्रियापदानामेव मूलरूपं धातुरेव विद्यते । एतेन सर्वेषां पदानामाधारभूतः पोषकः तत्वरूपः धातुरिति शब्दस्यार्थः भवति । धातु शब्दस्यार्थो धारयिता पोषयिता वा भवति । अर्थात् यो धारयति पोषयति वा सः धातुरिति निगद्यते । एतेन धातु नहि केवलक्रियापदस्यापि तु सर्वेषां पदानाञ्चाधारभूतः परिपोषको विद्यत इति च स्पष्टं भवति । 'सर्वं च नाम धातुजमाह नामानि आख्यातानि च' इति प्रसिद्धनिरुक्तवचनादेव स्पष्टं भवति यद् सकलशब्दमूलं धातुरेवेति ।

तत्र पाणिनेः भूवादयो धातवः (पा.सू.१।३।१) सूत्रं धातून् परिभाषयति । क्रियावाचिनः भूप्रभृतयो गणपठितास्तथा वा सदृशाः धातवः धातुसंज्ञां लभन्ते । एतेन क्रियावाचकत्वं हि धातुत्वस्याधारभूतं तत्वं विद्यत इति स्पष्टं भवति । "सर्वं च नाम धातुजमाह नामानि आख्यातजानीति व्याकरणे शकटस्य तोकम्" इति महाभाष्यस्योद्धरणेन धातोः सकलशब्दमूलभूतत्वमवगम्यते । तत्र मूलधातवः धातुपाठेषु भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिषु दशगणेषु विभज्य पठिताः सन्ति । णिच् सन् क्यजादिभिरनेकैः प्रत्ययैः निष्पन्नाः धातवः व्युत्पन्नाः धातवः सन्ति । धातोः गणपठितत्वाभावेऽपि धातोरथवा नामादिभिश्च प्रत्ययोत्पत्तौ ते धातुत्वमाप्नुवन्ति । एते धातवः नहि केवलाख्यातपदानामपि तु समेषां पदानामेव बीजरूपः आधाररूपः विद्यते ।

धात्वर्थस्य निरूपणम्

समेषां शब्दानां मूलभूतस्य धातोरर्थविषये विदुषां महान् मतभेदो दृश्यते । पदवाक्यप्रमाणज्ञाः विशेषेणेह विवदन्ते गभीरम् । सर्वेऽपि स्व-स्वकीयसिद्धान्तानुरूपं स्वाभिमतं जगदुः । तत्र मीमांसकाः भिन्नतया धात्वर्थं विवेचयन्ति । न्यायदर्शनपथगामिनः एनं भिन्नमापयन्ति । वैयाकरणाश्चैनं पृथक्तया साधयन्ति । तत्र प्रथमं धात्वर्थबोधनाय फलव्यापारशब्दयोरर्थावबोधनमावश्यकम् भवति । 'देवदत्तः ओदनं पचति' इत्यस्मिन् वाक्ये डुपचष् (पच्) पाके धातोः लटि पचति क्रिया निष्पन्ना विद्यते । तत्र फुत्कारत्व, अधःसन्तापनत्व, तण्डुलप्रक्षालन-स्थालीसन्तापन-जलसंयोजनादिरूपः विक्लित्युत्पादनाकूलः क्रियाव्यापारः पच् धातोः व्यापारार्थः वर्तते । तथैव तत्र पूर्वोक्तैः क्रियाव्यापारैः तण्डुलेषु विक्लित्तिः जायते । सैव विक्लित्तिः पच् धातोः फलमर्थः वर्तते । सामान्यतो इत्येवावधेयम् ।

मीमांसकाः मण्डनमिश्रः प्रभाकरादयः फलं (तण्डुलेषु विक्लित्यानयनमेव) धात्वर्थो व्यापारः (फुत्कारत्वाधःसन्तापन्त्वादिक्रियाव्यापारः) प्रत्ययार्थः (तिङर्थः) इति वदन्ति । एतेषां मते फलमात्रं धात्वर्थः, व्यापारस्तु तिङ्प्रत्ययस्यार्थः वर्तते (भट्टः, पृ. २८) । धातोस्तिङ्प्रत्ययस्य च संयोजनेन क्रियापदस्य निष्पत्तिः भवति । आख्यातं नाम क्रियापदम् । आख्यातार्थो भावना वर्तते । भावना नाम उत्पादना क्रिया विद्यते ।

अत्र मीमांसकमतेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो संयोगवान् इतिवद् ग्रामो गमनवान् इति प्रयोगापत्तिः स्यात् । धात्वर्थसंयोगरूपफलस्य ग्रामे विद्यमानत्वात् । किञ्चास्मिन् मते व्यापारस्य धात्वर्थाभावात् घटं भावयति इत्यत्र सत्तारूपफलाश्रयत्वेन घटरूपकर्मणः विद्यमानत्वात् द्वितीयोत्पत्तिर्भवति । तथैव घटो भवतीत्यत्रापि सत्तारूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वापत्तौ द्वितीया स्यात् । व्यापारस्य धात्वर्थाभावे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्थापि न स्यात् । लः कर्मणि च भावे चकर्मकेभ्यः (पा.सू. ३।४।६९) इति सूत्रेण विहिता सकर्मकेभ्यः कर्तरि कर्मणि तथाकर्मकेभ्यः कर्तरि भावे च लकारविधानव्यवस्था चोच्छिद्येत । सकर्मकत्वं हि स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं भवति । तत्र स्वार्थफलसमानाधिकरण-व्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं बोध्यम् । मीमांसकमतस्वीकारे व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावेन कृञ्धातोः व्यापारार्थाभावे यत्नार्थकयतीधातोरिवाकर्मकत्वं दुर्वारं भवति । यथा चोक्तं भूषणे "यतीः प्रयत्ने इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्या दुर्वारा " इति विवरणाच्च धातोर्व्यापारार्थवाचकत्वसिद्धेः मण्डनमिश्रप्रभृतीनां मीमांसकानां मतमपूर्णम् प्रतीयते (भट्टः, पृ. ३१) । तन्मते पचति इत्यस्य पाकमुत्पादयति इत्यर्थः भवति । वस्तुतस्तु पाकानुकूला भावना तदृश्युत्पादना चेति भावः स्यात् । तस्मादेव समानार्थकत्वाद् धातोरपि भावनावाचकत्वमावश्यकम् भवत्येव ।

तत्र प्राचीननैयायिकास्तु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वं स्वीकुर्वन्ति । यथा चोक्तं गदाधरेण "व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात्" (भट्टः, पृ. ३१) इति । नव्यनैयायिकास्तु फलव्यापारयोर्धात्वर्थं स्वीकृत्य कृतिराख्यातार्थ इत्यामनन्ति । इह नैयायिकनये कृतेः प्राधान्यम् भवतीत्याहुः ।

प्राचीननैयायिकमतेन व्यापारमात्रस्य धात्वर्थेऽनेके दोषाः समापतन्तीति । तत्र धातोः फलवाचित्वाभावात् धातोः सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्थोच्छिन्ना स्यात् । किञ्च क्रियते घटः स्वयमेव इति प्रयोगश्च दुर्लभः स्यात् । फलस्य धात्वर्थत्वाभावे कृञ्धातोः यत्नमात्रार्थकत्वे यतीधातोरिव-फलस्थानीययत्नवाचकत्वेनाकर्मकत्वात् कर्मवद्भावाप्राप्तौ उक्तप्रयोगो न स्यात् । अत उत्पत्तिरूपफलानुकूलव्यापार एव कृञ्धात्वर्थः स्वीकरणीयः भवति । ततोऽपि महान् दोषस्तु त्यजिगम्योपर्यायतापत्तिश्च भवेत् । विभागानुकूलव्यापारः त्यजिधात्वर्थो वर्तते चेत् संयोगानुकूलव्यापारो गम्धात्वर्थः । संयोगावियोगानुरूपं फलमुभयत्र समानत्वात् भिन्नत्वेऽपि फलस्य धात्वर्थत्वाभावेन एतयोरिह वैलक्षण्यं विद्यते । फलस्य धात्वर्थाभावे तु गतिरूपव्यापारसामान्येन द्वयोः साम्यात् समानार्थकतापत्तिश्च स्यात् । अत्र कौण्डभट्टश्चावादीत् "धातूनां फलवाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाऽविशेषात्" इति । तथा च धात्वर्थत्वेन विक्लित्तिरूपफलावाचकत्वे द्व्यर्थः पचिरिति भाष्याभिमतं च दूष्येत । विक्लेदना निवर्तना च पचेरर्थः । तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । नव्यास्तु फलव्यापारौ धात्वर्थत्वेनोररीकुर्वन्ति परं कृतिरेव आख्यातार्थः इति तेषामतमपि दोषावहं विद्यते ।

एते नव्यनैयायिकाः फलव्यापारयोः धात्वर्थत्वं स्वीकृत्याख्यातार्थः कृति इत्यामनन्ति । तेषां मते न त्वाख्यातार्थः कर्ता प्रथमान्तपदादेव तल्लाभादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । तन्नये कृतौ शक्तिस्वीकारे लाघवमपि विद्यते । लाघवन्तु शक्यतावच्छेदकदृष्ट्यैव । कर्तरि शक्तिः स्वीक्रियते चेत् कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वमेव भवति। एवञ्च कृतिराश्रयभेदादनेका भवतीति शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवं, शक्यतावच्छेदकभेदात् शक्तिनानात्वप्रसङ्गाच्चेति । परं नेदं नैयायिकमतं स्वीकारार्हं तेन "रथो गच्छति" इत्यादौ बोधो न स्यात् । यतः कृतेश्चेतनमात्रवृत्तित्वं भवतीति रथस्याचेतनत्वात्, कृत्याश्रयत्वस्य रथेऽपि विद्यमानत्वात् । किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे पुरुषव्यवस्था न स्यात् ।

तिङ्समानाधिकरणे युष्मदि मध्यमपुरुष, तिङ्समानाधिकरणेऽस्मदिचोत्तमपुरुषो भवति । तत्र समानाधिकरण्यं स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धेन भवति । यथा चोक्तं "भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः समानाधिकरण्यम् इति " (दीक्षित, पृ.११) । एवञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे तस्य युष्मच्छब्देनोक्त-समानाधिकरण्यासम्भवात् पुरुषव्यवस्थोच्छिन्ना स्यात् । नागेशोऽपि प्राह – "युष्मदस्मदोः लकारेण समानाधिकरण्याभावात् पुरुषव्यवस्थाऽनापत्तेः" इति (नागेशः, पृ.१०४) । आख्यातार्थत्वेन कृते वाचकत्वे लाघवं, कर्तृवाचकत्वे गौरवमित्यपि नादरणीयम् । न च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं भवितुमर्हति । सर्वत्राचेतनादौ तस्यासम्भवात् । यथा चोक्तं कौण्डभट्टेन – "कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं[ञ] कृत्याश्रयत्वं वा स्वीकारे सति दण्डः करोति इत्यत्राव्याप्तम्" इति (भट्टः, पृ.५७) । तस्मात् कर्तृत्वं नाम अखण्डोपाधिरूपमेकमेवेति न च शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि गौरवमेवेति ।

वैयाकरणस्तु फलव्यापारौ धात्वर्थौ स्वीकुर्वन्ति तथा चााख्यातार्थो भावना इत्यामनन्ति । स्वसिद्धान्तं दृढयन्-अन्यान्निराकुर्वञ्चाह दीक्षितो वैयकरणसिद्धान्तकारिकायाम् –

"फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारः तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥" (भट्टः, पृ.५७)

फलव्यापारौ धातुवाच्यौ भवतः । फलाश्रयः कर्म भवति चेत् व्यापाराश्रयः कर्ता भवति । संख्या कालाश्च तिङःएव बोधयन्ति । तस्मादेवाख्यातार्थश्च कर्तृकर्मसंख्याकालाः चत्वारः सन्ति । तत्राख्यातार्थस्य कर्तुः 'चैत्रः ओदनं पचति' इत्यत्र चैत्रादिनाऽभेदेनान्वयः, फलञ्चानुकूलत्वसम्बन्धेन व्यापारे विशेषणम् । यद्यपि "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रुतस्तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति नियमस्तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इति निरुक्तोक्तेः व्यापार मुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः भवतीति निश्चप्रचमेव । क्रियापदे फलव्यापारयोरुभयोरर्थयोः विद्यमानेऽपि व्यापारार्थस्यैव प्राधान्यं भवति ।

फलव्यापारौ धात्वर्थौ स्तः इति कथनस्याशयो यत् फलनिरूपितार्थप्रत्यायकशक्तिः तथा व्यापारनिरूपितार्थप्रत्यायकशक्तिश्च धातोः विद्यते । पचति इत्यादौ पच् धातोः विक्लित्यादिरूपं फलम्, फुत्कारत्वधः सन्तापनत्व-स्थालितण्डुलादिसंयोजनादिरूपो व्यापारश्चार्थः । तण्डुलादिषु परिवर्तितं रूपं पच् धातोफलमर्थः । । व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया वर्तते (भट्ट, पृ. ११-१५) । धातुवाच्यव्यापारस्तु क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहो वर्तते । तच्च पच् धातोः फुत्कारत्वाधःसन्तापनत्वादिरूपः वर्तते । फलाश्रयं कर्म तथा व्यापाराश्रयः कर्ता भवति । धातोः फलार्थे प्रधाने व्यापारार्थः तथा व्यापारार्थे प्रधाने फलमर्थः विशेषणं भवति (भट्ट, पृ.१९-२१) ।

अत्र वैयाकरणो नागेशस्तु फलव्यापारयोः धातोः पृथक् पृथक् शक्तिस्वीकारे तयोरुद्देश्यविधेय-भावेनान्वयापत्तिमाशङ्क्य फलार्थप्रधाने फलावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः तथा व्यापारार्थप्रधाने व्यापारावच्छिन्नं फलं धात्वर्थं स्वीकरणीयमित्याह । एतदेव स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (पा. सू.१।३।७२) इति सूत्रस्थस्य फलशब्दस्याशयः विद्यते इति तस्याशयः दृश्यते ।

धातूनामनेकार्थता

धातुपाठे धातवः गणेषु विभज्य पठिताः सन्ति । तत्र धातूनामर्थाश्च परम्परया निर्दिष्टा प्रप्यन्ते तद्यथा भू सत्तायाम्, कथ वाक्यप्रबन्धे, अञ्चू गतिपूजनयोः, अत सातत्यगमने, गम्लृ गतौ, दिवु क्रीडाविजिगिषा.. , हु दानादनयोः, चुरस्तेये, चर गतिभक्षणयोः, एध वृद्धौ इत्यादिः । एतत्सर्वं धातोः प्रधानार्थनिदर्शनमेव । अकर्मकात् भू धातोः अनु

उपसर्गयोगेऽनुभवतीति सकर्मकं क्रियापदं निष्पद्यते । ततः कर्मणि लकारोत्पत्तौ 'अनुभूयते चैत्रेण' इत्यादि वाक्यं सम्पद्यते । तच्च भूधातोरनुभवार्थे विद्यमाने एव सम्भवति । तस्मात् अनुभवार्थोऽपि भूधातोरेवार्थ स्वीक्रियते । केवलमत्रानुः उपसर्ग तदर्थस्य द्योतकः एव मन्यते । तस्मात् धातवोऽनेकार्थाः भवन्तीति मतं दृढतरं भवति । तथा चोक्तं सारस्वतव्याकरणे-

'निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥' (त्रिपाठी, पृ. १८७) ।

निपाताः उपसर्गाः धातवश्चानेकार्थाः भवन्ति । तेषामर्थनिर्देशनम् तु निदर्शनमात्रम् बोध्यम् । एतेन धातवोऽनेकान्नर्थान् बोधयन्ति चेति स्फुटं भवति ।

धातोर्विभागनिरूपणम्

गणपाठानुसारेण धातवः दशसु गणेषु विभज्य पठिताः सन्ति । कर्मग्रहणदृशा सकर्मकाकर्मकद्विकर्मकाश्च धातवः भवन्ति । व्युत्पादनदृशा धातवः, औपदेशिका आतिदेशिकाश्च भवन्ति । औपदेशिकाः धातवः दशगणेषु सम्बद्धाः धातुपाठे पठिताः सन्ति । एते मूलधातवश्च कथ्यन्ते । औपदेशिकानां धातूनां "भूवादयो धातवः" (पा.सू. १।३।१) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा भवति । सनादिभिः प्रत्ययैः व्युत्पन्नाः धातव आतिदेशिकाः कथ्यन्ते । "सनाद्यन्ता धातवः" (पा.सू. ३।१।३२) इत्यनेन सनाद्यन्ताः समुदाया आतिदेशिकाः धातुसंज्ञकाः भवन्ति ।

धातोर्विभागनिरूपणप्रसङ्गे विविधान्नाधारान्नाधृत्य विभजनं कर्तुं शक्यते । धातोः गणानुरूपम्, व्युत्पादनानुरूपम्, कर्मग्रहणानुरूपञ्च दृष्टानां विभागानांनिरूपणं विधीयते ।

गणपाठानुरूपः धातोर्विभागः

गणपाठे धातवो भ्वादि-अदादि-जुहोत्यादिगणनाम्ना दशसु गणेषु विभज्य पठिता दृश्यन्ते । धातूनां पाठस्य क्रमे समानरूपायितानां धातूनां समूहं परिकल्प्य एव गणविभागश्चाप्याचार्येण पाणिनिना विहितमिति ज्ञायते । पाणिनिना धातवः तेषां प्रसिद्धार्थाश्च तत्र निर्दिष्टाः सन्ति । केचना विद्वांसस्तु पाणिनिना प्रथमः भू , एध् , हु, अद् , तुद् , तनु इत्यादिक्रमेण धातुपाठः एव निर्मितः सम्भवेत्, पश्चादन्ये वृत्तिकाराः तत्र सत्तायामित्याद्यर्थान् संयोजयामासुः इत्यपि कथयन्ति । पाणिनेः मूलधातुपाठस्येदानी-मनुपलब्धत्वाद् एतदपि सम्भवेत् । गणपाठानुसारेण धातवः दशगणेषु विभक्ताः विद्यन्ते । अयमत्र गणसङ्ग्रहः -

"भ्वाद्यदादिः जुहोत्यादिः दिवादिः स्वादिरेव च
तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः ॥" (नौटियाल, पृ.२१७)

एतेषां दशगणानां क्रमानुसारेण परिचयमत्रसमुपस्थाप्यते ।

(क) भ्वादिगणः

भ्वादिगणे प्रथमात् भू सत्तायाम् इति धातो आरभ्य धातुपाठो विहितो वर्तते । आद्यः भू धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नामः भ्वादिगण इति जातो विलोक्यते । पाणिनिना पठितेषु धातुषु मध्येऽधिका धातवो भ्वादिगणे एव प्राप्यन्ते । सामान्यतः संस्कृतभाषायां प्रयुक्तानि क्रियापदानि भ्वादिगणस्यैव मिलितानि सन्ति । भ्वादिगणपठिताः धातवो ये परिश्रमपूर्वकं साधयन्ति ते पश्चादागतादाद्यन्यगणपठिता धातवः सरलतया एव साधयितुं ज्ञातुं च शक्नुवन्ति । अस्मिन् गणे "कर्तरि शप्" (पा.सू. ३।१।६८) इति सूत्रेण शप्प्रत्ययो भवति । भ्वादिगणपठितेषु धातुषु मध्येऽस्य सूत्रस्य महत्त्वमधिकं वर्तते । अस्मिन् गणे भू, अर्च, एध, कम्प, क्रीड्, पा, दृश्, घ्रा, गम्, गुप्, चल्, त्यज्, पा, दृश, वृत् श्रिञ्, भज, पचादयो धातवः सन्ति ।

भ्वादिगणपठितात् धातोः शप् (अ) विकरणप्रत्ययो भवति । तथा च शप्-विकरणप्रत्ययः सर्वेभ्यः धातुभ्यो भवति । एतदपवादत्वेन प्रबाध्यान्यगणपठितेभ्यः धातुभ्यः श्यन्, श्नु, शः, श्नम्, श्नादयो अन्ये विकरणप्रत्यया उपस्थाप्यन्ते । गणपाठरहितेभ्यः विविधार्थप्रकटनाय निर्मितेभ्यः णिच्सन्यङादिभिः प्रत्ययैः व्युत्पन्नेभ्यः धातुभ्यश्च शप्-विकरणप्रत्यय एव भवति । अतः शप् गणरहितः साधारणविकरणप्रत्ययो वर्तत इति ज्ञायते ।

(ख) अदादिगणः

अस्मिन् गणे प्रथमम् अद भक्षणे इति धातोः पाठः विद्यते । आद्यस्य अद धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नाम अदादिगणः कथितो विलोक्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणेषु मध्ये द्वितीयो गण अदादिर्वर्तते । अस्मिन् गणे धातोः तिङ्प्रत्ययानाञ्च मध्ये "कर्तरि शप्" (पा० सू ३।१।६८) इत्यनेन शप् (अ) विकरणप्रत्ययो भवति, तदनन्तरं "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" (पा.सू. २।४।७२) इत्यनेन शप्प्रत्ययस्य लुक् भवति । अदादिगणपठितात् धातोः शप्प्रत्ययस्य लुगेव भ्वादिगणतो भिन्नं कार्यं मुख्यरूपेण दृश्यते । अत्र अद्, विद्, रूद्, या, शीङ, हन्, अस्, ब्रूञादयो धातवः सन्ति ।

(ग) जुहोत्यादिगणः

अस्मिन् गणे प्रथमः हु दानादनयोः धातोः पाठोऽस्ति । आद्यस्य हु धातोः लटि जुहोति इति रूपं भवति, तादृशेन प्रकारेण रूपायितानां धातूनामेकत्र उपस्थाप्येनास्य गणस्य नाम जुहोत्यादिगणः कथ्यते । अत्र प्रथमतः हु धातोः पठनेन भ्वादिगण इत्यादिवत् हुत्यादिगण इति किम् न कथितम् ? इत्याशङ्का मा भूत् । अत्र "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" (पा.सू. २।४।७५) इति सूत्रेण धातोर्द्वित्वे जुहोति रूपं सिध्यति । अस्मिन् प्रकरणे धातोर्द्वित्वादिकार्याणि मुख्यरूपेण विहितानि दृश्यन्ते । तस्मादत्र जुहोत्यादिगणः इति नाम्नः सार्थक्यं विलोक्यते । अत्र हु, भृञ्, भी, डुदाञ्, णिजिरादयो धातवः सन्ति । जुहोति सदृशरूपात्मकाः धातवो ऽस्मिन् गणे समायान्ति ।

(घ) दिवादिगणः

अस्मिन् गणे प्रथमः दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति धातोः पाठो ऽस्ति । आद्यः दिवु धातो उपस्थाप्येनास्य गणस्य नाम दिवादिगणः कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणमध्येषु चतुर्थगणः दिवादिगणो ऽस्ति । अस्मिन् गणे "दिवादिभ्यः श्यन्" (पा.सू. ३।१।६९) इत्यनेन धातोः तिङ्प्रत्ययस्य च मध्ये श्यन् विकरणप्रत्ययो भवति । अत्र दिव्, दीङ, नृत्, कुप्, जनादय धातवः सन्ति ।

(ङ) स्वादिगणः

अस्मिन् गणे प्रथमः षुञ् अभिषवे इति धातोः पाठो ऽस्ति । आद्यः षुञ् धातो उपस्थाप्येनास्य गणनाम स्वादिगण इति कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु धातुप्रकरणमध्येषु पञ्चमगणः स्वादिगणो ऽस्ति । अस्मिन् प्रकरणे "स्वादिभ्यः श्नुः" (पा.सू. ३।१।७३) इति सूत्रेण श्नुप्रत्ययो भवति । अत्र षुञ्, चिञ्, स्तृञ्, लूञ्, पूञ्, धूञादयो धातवः सन्ति ।

(च) तुदादिगणः

अस्मिन् गणे प्रथमतः तुद व्यथने इति धातोः पाठो ऽस्ति । आद्यः तुद धातोरूपस्थाप्येनास्य गणनाम तुदादिगण इति कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु षष्ठगणः तुदादिगण अस्ति । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां धातूनां रूपाणि तुद् धातुवत् भवन्ति । अत्र "तुदादिभ्यः शः" (पा.सू. ३।१।७७) इत्यनेन शप्रत्ययो भवति । तुदादिगणे तुद्, भ्रस्ज, मोच्लृ, षिचादय धातवः सन्ति ।

(छ) रुधादिगणः

अस्मिन् प्रकरणे प्रथमतः रुधिर् आवरणे इति धातोः पाठो ऽस्ति । आद्यः रुध् धातोरुपस्थाप्येनास्य गणस्य नाम रुधादिगण इति कथ्यते । अत्र इर्-भागस्य "इर इत्संज्ञा वाच्या" इति वार्तिकेन इत्संज्ञा भवति । पाणिनिना पठितेषु दशगणेषु धातुप्रकरणमध्येषु सप्तमगणो रुधादिगणो वर्तते । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां धातूनां रूपाणि रुध् धातुवत् भवन्ति । अत्र "रुधादिभ्यः श्नम्" (पा.सू. ३।१।७८) इत्यनेन श्नम्-प्रत्ययो भवति । रुधादिगणे रुध्, युज्, भुजादय धातवः सन्ति ।

(ज) तनादिगणः

अस्मिन् प्रकरणे प्रथमतः तनु विस्तारे इति धातोः पाठो ऽस्ति । आद्यः तन् धातोरुपस्थाप्येनास्य गणस्य नाम तनादिगण इति कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु अष्टमगणस्तनादिगणो ऽस्ति । अस्मिन् प्रकरणे "तनादिकृञ्भ्य उः" (पा.सू. ३।१।७९) इत्यनेन उ-प्रत्ययो निष्पद्यते । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां धातुनां तन् धातुवत् रूपाणि भवन्ति । अत्र तन्, डुकृञ्, क्षणादयो धातवः सन्ति ।

(झ) क्र्यादिगणः

अस्मिन् प्रकरणे प्रथमतः डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इति धातोः पाठो ऽस्ति । आद्यः क्रीञ्-धातो उपस्थाप्येनास्य गणनाम क्र्यादिगणः कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु नवमगणः वर्तते ।अस्मिन् गणे "क्र्यादिभ्यः श्ना" (३।१।८१) इति सूत्रेण श्ना-प्रत्ययो भवति । अत्र पठितानां धातूनां रूपाणि क्रीधातुवत् निष्पद्यन्ते ।

(ञ) चुरादिगणः

चुरादिगणे प्रथमतः चुर स्तेये इति धातोः धातुपाठः आरभ्यते । आद्यः चुर्धातो उपस्थाप्येनास्य गणनाम चुरादिगणः कथ्यते । पाणिनिना पठितेषु दशगणधातुप्रकरणमध्येषु दशमगणः चुरादिगणो ऽस्ति । चुरादिगणपठितेभ्यः धातुभ्यः "सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोम-त्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्" (पा.सू. ३।१।२५) इति सूत्रेण धातोः लकारस्य च मध्ये णिच् (इ) प्रत्ययो भवति । ततः तस्य सनाद्यन्ताः धातव इति धातुसंज्ञायां लकारा उत्पद्यन्ते । अस्मिन् गणे शप् विकरणप्रत्ययो भवति । अस्मिन् प्रकरणे पठितानां धातूनां रूपाणि चुर्धातुवत् निष्पद्यन्ते । चुर्, चिन्त्, पूज्, पाल्, चित्र्, मन्त्र्, भक्ष् कथ् इत्यादयः धातवः चुरादिगणे पठिताः सन्ति ।

कर्मग्रहणानुरूपः धातोर्विभागः

सकर्मकाकर्मकरूपेणापि धातवो द्विधा विभज्यन्ते । विद्यमानं कर्म यस्य स सकर्मकः भवति । अविद्यमानं कर्म यस्येत्यकर्मकः कथ्यते । "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" इत्यनेन बहुव्रीहिसमासे विद्यमानशब्दस्य लोपेन सकर्मकाकर्मकशब्दे निष्पन्ने स्त । तत्र सामान्येन फलव्यापारव्यधिकरणवाचकत्वं सकर्मकत्वं यथा गम्पठ्खादित्यादयः । फलव्यापारसमानाद्याकरणमकर्मकत्वमिति । यथा भ्वेद्यहस्शीङ् इत्यादयः । एतावता येषां धातूनां कर्मसम्भवति ते सकर्मकाः भवन्ति चेद्येषामसम्भव तेऽकर्मकाः भवन्ति । यथा खाद्धातोः तृप्तिरूपफलं खाद्येऽस्ति चेद्गलविलादधःसंयोगानुरूपव्यापारः कर्तरि भवति । इत्थं फलव्यापारयोर्भिन्नाश्रयत्वात् खाद् धातोः सकर्मकत्वम् सिध्यति । एतेन च सकर्मकाकर्मकरूपेण च धातोः विभागः सुस्पष्टं परिलक्ष्यते ।

सकर्मका धातवः

कर्मसहिता धातवः सकर्मकाः सन्ति । सकर्मकत्वञ्च फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं वर्तते । यस्यार्थस्य कर्मसंज्ञा भवति तस्यार्थेन सह धात्वर्थस्यान्वयो भवति, स धातुः सकर्मको भवति। धात्वर्थयोः फलव्यापारयोः भिन्नाश्रये भिन्ननिष्ठतायां वा धातुः सकर्मकः भवति । तथा चोक्तम् -

"फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥" (भट्टः, पृ.१०४) ।

यथा गम-पठ्-पच्-दृश्-पा-प्रच्छादयः । उदाहरणं यथा बालकः पाठं पठति । अत्र फलव्यापारयोः भिन्नत्वेन पठ्धातुः सकर्मक इति । अत्र पाठशब्दस्य कर्मसंज्ञा भवति तस्यार्थेन सह पठ्धात्वर्थस्यान्वयो जायते । तस्मात् कारणात् पठ्धातुः सकर्मक इति ज्ञायते ।

द्विकर्मकाः धातवः

दुह्याच्पच्दण्ड्चिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्निहृकृष्वहाम् ॥ (दीक्षितः, भाग १, पृ.२७३)

दुह्, याच्, पच् इत्यादय द्वादशाः धातवोऽकथितकर्मयुक्ताः सन्ति । एते प्रसिद्धं कर्म तथाप्रसिद्धमकथितं कर्मपदं च गृह्णीतः । तस्मादेते दुह्, याच्, पच् इत्यादय द्वादशाः धातवस्तथा सकर्मकधातुभिः निर्मिताः णिजन्ता धातवश्च द्विकर्मकाः भवन्ति । एते द्वे कर्मपदे गृह्णीतः । तस्मात् द्विकर्मका उच्यन्ते । एते च सकर्मकभेदा एव ।

अकर्मकाः धातवः

येषां धातूनां कर्म न सम्भवति तेऽकर्मकाः धातवः सन्ति । फलसमानाधिकरण-व्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं वर्तते । धात्वर्थफलव्यापारयोः एकनिष्ठतायामेकाश्रये वा धातुरकर्मको भवति (भट्टः, १९८७ : पृ.१०४) । अर्थात् फलव्यापारौ यत्र एकैव स्थाने तिष्ठतश्चेत् सोऽकर्मकः धातुरिति कथ्यते । यथा- भू-एध्-हस्-रुद्-नृतादयः । उदाहरणं यथा- रामः हसति । अत्र धात्वर्थयोः फलव्यापारयोः अभिन्नत्वेन हस् धातुरकर्मक इति ज्ञायते ।

यथा- बालकः नृत्यति । नृत्यतीत्यत्र फलव्यापारसमानाधिकरणवाचकत्वेन नृधातुरकर्मक इति ज्ञायते ॥
अकर्मकधातूनां परिगणनप्रसङ्गे श्लोकोऽयं प्रसिद्धो वर्तते-

"लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
नर्तन-निद्रा-रोदन-वासाः स्पर्धा-कम्पन-मोदन-हासाः ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थाः धातव एते कर्मणि नोक्ताः।" इति (नौटियालः,१९८८ : पृ.२१७)
लज्जा, सत्ता, जागृतिः, वृद्धिः, क्षयाद्यर्थाभिधायकाः धातवोऽकर्मकाः भवन्ति ।

क्वचिदर्थान्तराच्च सकर्मकाः धातवोऽकर्मकाः तथाकर्मकाश्च सकर्मकाः भवितुं शक्नुवन्ति । तथा चोक्तम् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याम्-

"धातोरर्थान्तरे वृत्तेः धात्वर्थेनोपसंग्रहात्
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥"(दीक्षित, पृ.८०, भाग-४)

यदा धातुः स्वं प्रसिद्धमर्थं विहायान्यदर्थं प्रकटयति तदा सः धातुरकर्मको भवति । यथा नदी वहति । यद्यपि भृत्यः भारं वहति इत्यर्थे वह् धातुः सकर्मकस्तथापि तमर्थं विहाय नदी वहति इत्यत्र स्यन्दनार्थे प्रयुक्तः, तस्मदत्र सोऽकर्मको भवति । नरः जीवति, बालिका नृत्यति इत्यादौ प्राणधारण-गात्रविक्षेपणरूपकर्मणः विद्यमानेऽपि धात्वर्थेनैव तस्य सङ्ग्रहात् जीव् तथा नृत् धातू अकर्मकौ भवतः ।

कर्मणः प्रसिद्धेश्च धातुरकर्मको भवति । रुधिरं वर्षति, शरान् वर्षति इत्यादौ सकर्मकः वृष् धातुः मेघस्य जलरूपकर्मणः प्रसिद्धत्वात् मेघो वर्षति इत्यत्राकर्मको भवति । एतेन धातोरर्थ-परिवर्तने सति तेषां कर्मकता च विपरिणमयितुं सम्भवतीति स्पष्टं भवति ।

व्युत्पादनानुरूपः धातोर्विभागः ।

व्युत्पादनदृशा धातोविभागः शास्त्रकारैः प्रकल्पितः दृश्यते । धातुं मूलव्युत्पन्नभेदेन द्विधा विभक्तुं शक्यते । यः विभक्तुं न शक्यते स मूलः कथ्यते । पूर्वोक्तेषु दशगणेषूवदिष्टाः धातुपाठे पठिताः धातवः मूलधातवः सन्ति । मूलधातोः प्रातिपदिकात् वा विशेष-प्रत्ययमाध्यमेन विशेषार्थप्रकटनाय निर्मितः धातुः व्युत्पन्नो निगद्यते ।

मूलधातवः

ये धातवः पाणिनीय-धातुपाठे दशगणेषु सम्मिल्य वान्यस्मिन् धातुपाठे धातुत्वेन पठिताः सन्ति, ते धातुरिति नाम्नैव प्रसिद्धाः सन्ति । धातवो ऽत्र क्रियापरकार्थभिव्यञ्जनाय परम्परया एव प्रचलिताः सन्ति । एतादृशाः धातवो धातुपाठे उपदिष्टाः लभ्यन्ते । तस्मादेते मूलधातवोऽथवाव्युत्पन्ना धातवः सन्ति । धातुपाठे उपदिष्टत्वेन चैते औपदेशिकाश्च कथ्यन्ते । भ्वादि-अदादिप्रभृतिषु पूर्वोक्तेषु दशगणेषु पठिताः धातवो मूलधातवो निगद्यन्ते । मूलधातून् "भूवादयो धातवः" (पा० सू १।३।१) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा विधीयते । भू, अद्, हु, तन्, दिव्, तुद्, रुध्, चुरादयः क्रियावाचिनः मूलधातवः सन्ति ।

व्युत्पन्नाः धातवः

मूलधातोः णिच्सन्यङादिविशेषप्रत्ययमाध्यमेन विशेषार्थप्रकटनाय निर्मितः धातु व्युत्पन्नो निगद्यते ।

प्रातिपदिकाच्च विशेषक्रियापरकार्थप्रकटनाय प्रत्ययाः विधीयन्ते । प्रादिपदिकै व्युत्पादिताः धातवः नामधातवः निगद्यन्ते । एतादृशैः विविधप्रत्ययैः साधिताः विशेषार्थप्रत्यायका धातवो व्युत्पन्ना धातवः कथ्यन्ते । यः धातुः प्रकृतिप्रत्ययरूपेण विभक्तुं शक्यते सः धातुः व्युत्पन्नधातुरिति कथितुं शक्यते । व्युत्पन्नान् धातून् "सनाद्यन्ताः धातवः" (पा.सू. ३।१।३२) इति सूत्रेण धातुसंज्ञा करोति । एते चातिदेशिका धातवः मन्यन्ते । सनादयः प्रत्यययाः आदौ येषां ते सनाद्यन्ताः सन्ति । सनादिप्रत्ययान्ताः धातवः व्युत्पन्ना धातवः सन्ति । धातुतः तथा नाम सर्वनाम-विशेषणतः धातुत्वव्युत्पादकाः एते द्वादश प्रत्ययाः सनादयः कथ्यन्ते -

सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥ (दीक्षितः, पृ.७१)

सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, क्विप्, णिङ्, ईयङ्, णिच्, यक्, आय, यङ्, एते द्वादशः सनादयः प्रत्ययाः सन्ति । एते प्रत्यया मूलधातुं प्रातिपदिकं वा धातुत्वेन व्युत्पादयन्ति । तालिकायां दिङ्मात्रमेतेषामुदाहरणमत्र प्रस्तूयते -

क्र.सं.	प्रत्ययः	प्रत्ययविधायकं सूत्रम्	व्युत्पन्नः धातुः	प्रत्ययान्तम् रूपम्
१.	सन्	धातोः समानकर्तृकादिच्छायां वा (पा.सू.३।१।७)	पिपठिष	पिपठिषति, जुगुप्सते
२.	क्यच्	सुप आत्मनः क्यच् (पा.सू.३।१।८)	पुत्रीय	पुत्रीयति
३.	काम्यच्	काम्यच्च (पा.सू.३।१।९)	पुत्रकाम्य	पुत्रकाम्यति
४.	क्यङ्	कर्तुः क्यङ् सलोपश्च (पा.सू.३।१।११)	कृष्णाय	कृष्णायते, श्येनायते

५.	क्यष्	लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् (पा.सू.३।१।१३)	लोहिताय	लोहितायते
६.	आचारार्थ क्विप्	सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः(वार्तिकं)	कृष्ण	कृष्णति
७.	णिच्	हेतुमति च (पा.सू. ३।१।२६)	पाठि	पाठयति
८.	यङ्	धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् (पा.सू.३।१।२२)	बोभूय	बोभूयते
९.	यक्	कण्वादिभ्यो यक् (स्वार्थे) (पा.सू.३।१।२७)	कण्डूय	कण्डूयति
१०.	आय	गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३।१।२८)	गोपाय	गोपायति
११.	ईयङ्	ऋतेरीयङ् (पा.सू. (पा.सू. ३।१।२९)	ऋतीय	ऋतीयते
१२.	णिङ्	कमेर्णिङ् (स्वार्थे) (पा.सू. ३।१।३०)	कामि	कामयते

णिच् सन् यङ् आय् इयङ् णिङ् एते प्रत्ययाः धातोरव विधीयन्ते तथैते धातुमेव व्युत्पादयन्ति । यक् क्विप् क्यष् क्यङ् क्याच् काम्यच् एते प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः विधीयन्ते । एते प्रातिपदिकं क्रियात्मकार्थप्रतिपादनाय धातुत्वमापयन्ति । तस्मादेते सनादयः प्रत्ययाः केचनाः धातुभ्यः तथा केचनाः प्रातिपदिकेभ्यश्च विहिताः दृश्यन्ते परन्त्वेते सर्वे मूलं धातुत्वमापयन्ति । धातुत्वे सत्येते क्रियात्मकमर्थं बोधयन्ति । ततस्तेभ्यः तिङ्प्रत्ययसंयोजनेन क्रियापदस्य रचना भवति ।

इडागमाधारेण धातोर्विभागः

धातोः परस्य वलादिस्थस्यार्धधातुकप्रत्ययस्य 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (पा.सू. ७।२।३५) सूत्रेण इडागमः विधीयते । इडागमेन सहितः धातुः सेट् निगद्यते । यो धातुः वलादावार्धधातुके प्रत्यये परे इडागमं न लभते सोऽनिट् निगद्यते । अयं सेडनिट् रूपकः धातोर्विभागः सूक्ष्मतरः वर्तते । इडागमं नाम धातोः रूपायनसन्दर्भे इकारस्य प्रश्लेषणसम्बद्धो नियमः वर्तते । तस्मात् सर्वे धातवोऽस्य विभागस्य फलभाजः भवन्ति । सामान्यतो ऽत्रास्य विभागस्य चर्चामात्रं विधीयते ।

सेटः धातवः

वलादावार्धधातुके प्रत्यये परे ये धातवः रूपायनसन्दर्भे इकारस्य प्रश्लेषणमापनुवन्ति ते धातवः सेटः निगद्यन्ते । यः वलादिस्थस्यार्धधातुकप्रत्ययस्य 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (पा.सू. ७।२।३५) सूत्रेण इडागमः विधीयते सः इडागमेन सहितः धातुः सेट् निगद्यते । यथा - पठ् धातोः लुटि पठिता, भू धातोः भविता, एध् धातोः एधिता (एवमेव एधिष्यति भविष्यति पठिष्यति) इत्यादयः धातवः सेटः सन्ति ।

अनिटः धातवः

यो धातुः वलादावार्धधातुके प्रत्यये परे इडागमं न लभते सोऽनिट् निगद्यते । प्राप्ते इडागने सति एकाच उपदेशेनुदात्तात् (पा.सूं.७.२.१०) सूत्रेण इडागमस्य निषेधो भवति । तस्मादेतेषां धातूनां रूपायनसन्दर्भे इडागमः वा इकारस्य प्रश्लेषणं न सम्पद्यते । उपदेशावस्थायां यो धातुः एकाच्, अनुदात्तश्च वर्तते सः वलादावार्धधातुके प्रत्यये परे इट्कार्यं न लभन्ते । तद्यथा - हन् धातोः लुटि हन्ता, गम् धातोः गन्ता, दा धातोः दाता, पा धातोः पाता, नी धातोः नेता, लभ् धातोः लब्धा, कृ धातोः कर्ता इत्यादयः । उपदेशावस्थायां यो धातुःएकाज् भवति तत्तु स्पष्टमेव परन्तु के ऽनुदात्ताः धातवः सन्तीति विषयं वैयाकरणसिद्धानतकौमुदी ग्रन्थस्य कारिकेयं स्पष्टयति -

ऊदृदन्तैर्यौति रुक्ष्णशीङ्स्नु नुक्षु श्विडिङ्श्रिभिः ।
वृङ् वृञ्भ्याञ्च विनैकाचोऽ जन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ (दीक्षितः, पृ.४१, (भाग ३)

ऊकारान्ताः ॠकारान्ताः यु रु क्ष्णु शीङ् स्नु नु क्षु श्वि डिङ् श्रि वृङ् वृञ् एतान् धातून् विहायान्ये शेषाः अजन्ताः धातवोऽनुदाताः सन्ति । एते तु उदात्ता एव सन्ति । अनुदात्ताः धातवः वलादावार्धधातुके इडागमं नाप्नुवन्ति । एषोऽजन्तधातुविषयकः नियमः । सन्त्यनेके हलन्ताः धातवश्च ते चात्र परिगणिताः सन्ति । हलन्ताः कान्तेषु चान्तेषु दान्तेषु पान्तेषु रान्तेषु शान्तेषु षान्तेषु हान्तेषु च परिगणिताः द्व्यधिकं शतं धातवः अनुदात्ताः उपदिष्टाः सन्ति ।

प्रत्ययोत्पत्त्यनुरूपः धातोर्विभागः

लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् एते दशलकाराः सन्ति । एते धातोः लः कर्मणि चाभावे चाकर्मकेभ्यः (पा.सू. ३।४।६९) सूत्रेण सकर्मकाद्धातोः कर्तरि कर्मणि च तथाकर्मकाद्धातोः कर्तरि भावे च विधीयन्ते । एतेषां दशलकाराणां स्थाने तिबादयोऽष्टादश तिङः आदिश्यन्ते । एते तिङः तिङ्प्रत्ययनाम्ना च ज्ञायन्ते । एते तिङः परस्मैपदिनः आत्मनेपदिनश्च भवन्ति । ते चात्र पुरुषवचनक्रमेण तालिकायां निर्दिश्यन्ते -

परस्मैपदिनः तिङ्प्रत्ययाः

पुरुषाः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमः	तिप्	तस्	झि
मध्यमः	सिप्	थस्	थ
उत्तमः	मिप्	वस्	मस्

आत्मनेपदिनः तिङ्प्रत्ययाः

पुरुषाः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमः	त	आताम्	झ
मध्यमः	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमः	इड्	वहि	महिङ्

येभ्यः धातुभ्यः परस्मैपदिनः तिङः भवन्ति ते परिस्मैपदिनः सन्ति । येभ्यः धातुभ्यः आत्मनेपदिनः तिङः भवन्ति ते आत्मनेपदिनः धातवः कथ्यन्ते । येभ्यः धातुभ्यः परस्मैपदिनः तिङः तथा चात्मनेपदिनश्च भवन्ति ते धातवः उभयपदिनः निगद्यन्ते । तस्मात् तिङ्प्रत्ययोत्पत्तिभेदेनापि आत्मनेपदी, परस्मैपदी, उभयपदी चेति त्रिधा विभक्तः दृश्यते ।

आत्मनेपदिनः धातवः

येभ्यः धातुभ्यः आत्मनेपदिनः तिङ्प्रत्ययाः (त आताम् झ...) भवन्ति ते धातवः आत्मनेपदिनः निगद्यन्ते । यस्माद्धातोः केवलमात्मनेपदीयाः तिङ्प्रत्यया उत्पद्यन्ते स आत्मनेपदी वर्तते । यथा एधरभलभेत्यादयः । यस्य धातोरनुदात्तस्याचः ङकारस्य वा इत्संज्ञा भवति तस्मादात्मनेपदप्रत्यया एव भवन्ति (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (पा.सू. १।३।१२) । यथा-एध लभ वृतु रभ जनि इत्यादयः धातवोऽनुदात्तेतः सन्ति । अतः एते आत्मनेपदिन धातवः सन्ति । शीङ् डीङ चक्षिङ् वृङ् इत्यादयः ङकारस्येतः धातवः सन्ति । तस्मादेतेभ्योऽपि आत्मनेपदिन एव तिङः उत्पद्यन्ते । तस्मादेतेऽप्यात्मनेपदिनः धातवः सन्ति । क्रियायाः बारम्बारता तथातिशयार्थकबोधकस्य यङन्तस्य धातोः तथा च भाववाच्यस्य तथा कर्मवाच्यस्य च क्रियापदानि सदैवात्मनेपदीयान्येव भवन्ति ।

परस्मैपदिनः धातवः

आत्मनेपदस्य निमित्तेन (अनुदात्तेतः ङितश्च रहितात्) हीनाद्धातोः परस्मैपदम् भवति (शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् (पा.सू. १।३।७८) । पूर्वोक्तेभ्यः आत्मनेपदलक्षणरहिताद्धातोः परस्मैपदिनः एव तिङ्प्रत्ययाः (तिप् तस् झि...) जायन्ते । तस्मादेतादृशाः धातवः परस्मैपदिनः निगद्यन्ते । यथा - भू पठ् गम् दृशिर् पा खेल् इत्यादयः धातवः परस्मैपदिनः सन्ति ।

उभयपदिनः धातवः

येभ्यः धातुभ्यः परस्मैपदीयाः तथात्मनेपदीयाश्च तिङ्प्रत्ययाः उत्पद्यन्ते ते उभयपदिनः धातवः सन्ति । उभयपदीनां धातोः रूपाणि परस्मैपदीयानि तथात्मनेपदीयानि च भवन्ति । यस्य धातोः स्वरितस्वरस्येत्संज्ञा भवति तथा ञ्कारस्य वेत्संज्ञा भवति तस्माद्धातोः कर्तृगामिनि क्रियाफले सति आत्मनेपदिनस्तथा तदभावे परस्मैपदिनः तिङ्प्रत्ययाः उत्पद्यन्ते (स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (पा.सू. १।३।७२)। तस्मादेतादृशाणां धातूनां रूपाणि परस्मैपदे तथात्मनेपदे चोपलभ्यन्ते । तस्मादेतादृशाः धातवः उभयपदिनः मन्यन्ते । पच्, (पचति-पचते) श्रिञ् श्रयति-श्रयते) कृ (डुकृञ्) (करोति- कुरुते) भुज् दा, रुधिर् इत्यादयः उभयपदिनः धातवः सन्ति । णिजन्ताः धातवश्चोभयपदिनः भवन्ति ।

निष्कर्षः

धातुरिति प्रसिद्धः भाषातत्वविशेषः नहि केवलं क्रियापदनांमपि तु सर्वेषामेव पदानामाधारभूतः परिपोषकः बीजरूपः वर्तते । धातवः क्रियात्मकान्ननेकान् भावान् गमयन्ति । मीमांसकाः धातूनां फलमेवार्थस्तथा प्राचीननैयायिकाः व्यापारार्थ एव तथैव नव्यनैयायिकाः फलव्यापारावुभौ धात्वर्थमामनन्ति । वैयाकरणास्तु फलव्यापारावेव धात्वर्थं निश्चयन्ति । पच् धातोः फलं विक्लित्यादिः व्यापारश्च फुत्कारत्वस्थाल्यधःसन्तापनत्वादिरूपो द्व्यर्थः भवति । फलमात्रस्य व्यापारमात्रस्य वा धात्वर्थस्वीकारे सत्यनेके दोषाः समापतन्ति । तथा कृते सति धातोः सकर्मकताकर्मकताव्यस्था चोच्छिद्येत । फलार्थप्रधाने सति व्यापारः तथा व्यापारार्थप्रधाने सति फलमर्थः विशेषणं भवति । तस्मात् धातोः फलविशिष्टे व्यापारे वा व्यापारविशिष्टे फले व शक्तिरस्तीति (अर्थबोधनक्षमता) स्पष्टं भवति ।

धातूनां विविधान्नाधारान्नाधृत्य विभागः कर्तुं शक्यते । कार्यवशात् शास्त्रेषु धातोरनेके विभागाः परिकल्पिताः दृश्यन्ते । पाणिनिना समानरूपौपायिकाः धातवः समूहीकृत्य गणरूपेण पठिताः दशगणाः धातोः गणानुरूपं विभागं बोधयन्ति । एते चाद्यधातोः नाम्नैव स्थापिताः भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिदिवादि-तनादिक्र्यादिस्वादिचुरादयः दशः गणाः सन्ति । ये धातवः कर्मपदं गृहणन्ति ते सकर्मकास्तथा ये च न गृह्णन्ति तेचाकर्मकाः सन्ति । कर्मग्रहणदृशा च धातोः सकर्मकाकर्मकः विभागः शास्त्रेषु व्यवहृतः समुपलभ्यते । रूपायन सन्दर्भे इडागमसहितेन रूपायितः सेट् तथा तद्ररहितः अनिट् इति धातोः विभागश्च कृतो विलोक्यते । येभ्यः धातुभ्यः परस्मैदिनः तिङ्प्रत्ययाः भवन्त ते परस्मैपदिनस्तथा येभ्यः आत्मनेपदिनः तिङ्प्रत्ययाः उत्पद्यन्ते ते चात्मनेपदिनः धातुरूपेण विभक्ताः विद्यन्ते । येभ्यः परस्मैपदिनस्तथात्मनेपदिनश्चोभयविधः तिङः जायन्ते ते च धातवः उभयपदिनः मन्यन्ते । एतेन धातोः विभागः विविधकार्यसम्पादनायावश्यकतानुसारं विहितमनुमीयते । वैयाकरणनिकाये भाषातत्वविदां सदसि धातोस्तथा धात्वर्थस्य धातोः विभागस्य च महत्वपूर्णं स्थानमस्तीत्यवगम्यते ।

सन्दर्भसामग्रीणः

अग्रवालो वासुदेवः, (ई.सं.२०१४) *पाणिनिकालीनभारतवर्षम्,* दिल्ली : चौखम्बाविद्याभवनम् ।

गौडः, डा.अशोकचन्द्रः शास्त्री (२०५५), *व्याकरण शास्त्रका इतिहास,* वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदासः ।

गौतमः, दीपेन्द्रः (२०७४), *श्रीविष्णुव्रतामृतमहाकाव्ये प्रयुक्तानां क्रियापदानां साधुत्वानुशीलनम्,* (अप्रकाशितम् शोधप्रत्रम्) धरान : नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः पिण्डेश्वरविद्यापीठम् ।

झा, मदनमोहनः (२०७३), *धातुरूपमाला,* मुम्मई : यन्त्रकोशप्रकाशनम्.

त्रिपाठी, डा.हरिश्चन्द्रमणि (२०४६), *निपातार्थनिर्णयः* : वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

दीक्षितो, भट्टोजीः (२०५९) *वैयाकरण सिद्धान्तकौमुदी,* (व्या.बालकृष्ण पञ्चोली) हिन्दी व्याख्या,: वाराणसी : चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम् । (भागाः १,३) ।

दीक्षितो, भट्टोजीः (२०६१) *वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी (*च.सं.),(भागाः १,२,३,४) बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ।

द्विवेदी, कपिलदेवः (ई.सं.२००८) *अर्थविज्ञान और व्याकरणदर्शन,* वाराणसी : विश्वविद्यालयप्रकाशनम्।

नौटियाल, चक्रधरहंसः (ई.सं. १९८८) *बृहत् अनुवाद चन्द्रिका* (अष्टमसंस्करणम् मोतीलाल बनारसीदासः ।

पतञ्जलिः, (२०७०),*महाभाष्यम्,* (व्या.जयशंकरलालत्रिपाठी) वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतभवनम् ।

पतञ्जलिः, (ई.सं.१९८७), *महाभाष्यम्* , (व्या.भार्गवः शास्त्री) वाराणसी : चौखम्बासंस्कृत-प्रतिष्ठानम् ।

पाणिनिः, (ई.सं.२००६), *अष्टाध्यायी, दिल्ली :* चौखम्बा ओरियन्टालिया ।

पाण्डेयः, रामाज्ञा (२०३५), *व्याकरणदर्शनप्रतिमा,* सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।.

भट्टः, कौण्डः (२००४), *वैयाकरणभूषणसारः* (व्या.बालकृष्ण पञ्चोली), मेरठ : आदर्श ग्रन्थमाला प्रकाशनम् ।

भट्टः, नागेशः (२०७२), *लघुशब्देन्दुशेखरः,* (सम्पा० हरिनारायण तिवारी) चौखम्बा-विद्याभवनम् ।

भट्टः, नागेशः (२०७०), *लघुशब्देन्दुशेखरः,* (व्या० ब्रह्मदत्तद्विवेदी), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृतसिरीज. ।

भट्ट,: नागेशः(२०४५), *वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जुषा,* (व्या० लोकमणि दाहालः), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन. ।

भट्टराईः, घटराजः(२०५५), *संस्कृतका अमर साहित्यकार,* काठमाण्डौ : साझा प्रकाशनम् ।

भर्तृहरिः (२०१६), *वाक्यपदीयम्,* (सम्पा.)डा.शिवशंकर अवस्थी, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम् ।

मीमांसको, युधिष्ठिरः (२०२०), *व्याकरण शास्त्रका इतिहास,* अजमेर : रामलाल कपुर ट्रस्ट. ।

मिश्रो, रामानन्दः (ई.सं.१९८३), *भूषणसारलघुमञ्जुषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा,* वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालयः ।